

L'ESPERANÇA DE VIDA DELS INFANTS
DE L'HOSPITAL DE LA SANTA CREU DE BARCELONA¹

*LIFE EXPECTANCY OF CHILDREN
FROM THE HOSPITAL OF SANTA CREU IN BARCELONA*

TERESA VINYOLES VIDAL
Universitat de Barcelona

Resum: Partint de la premissa de la gran mortalitat infantil baixmedieval, aquest treball intenta una aproximació a l'esperança de vida dels infants acollits a l'hospital de la Santa Creu de Barcelona durant la primera meitat del segle XV. Una de les funcions de l'hospital era recollir els expòsits, procurar la seva supervivència i la seva integració a la societat. El compliment d'aquestes funcions va implicar la redacció d'una sèrie de documents que, si bé només s'han conservat en part, ens ofereixen informació molt interessant pel tema d'aquest treball. Presentem dades sobre la mortalitat en les diverses etapes de la infància, la incidència dels brots epidèmics, les notícies que hem pogut obtenir sobre les malalties, els remeis, les causes de la mort i els enterraments infantils.

Paraules clau: infància; abandonó; acollida; hospital; mortalitat; epidèmies.

Abstract: On the premise of high infant mortality in the early medieval period, this paper attempts an approach to life expectancy of children taken in at the Santa Creu hospital in Barcelona, during the first half of the 15th century. One of the functions of the hospital was to host foundlings and ensure their survival and integration into society. To fulfil these functions a set of documents were drafted, although only parts of them survive, providing interesting information on the topic of this paper. We present data on mortality in the various stages of childhood, the incidence of outbreaks of epidemics, the information we have been able to obtain on diseases the remedies, causes of death and infant burials.

Keywords: Childhood; abandonment; children in care; hospital; mortality; epidemics.

SUMARI

1. Un elevat índex de mortalitat infantil.– 2. La documentació de l'hospital de la Santa Creu sobre mortalitat infantil.– 3. Els infants de pit.– 4. Les epidèmies.– 5. La mort a la segona infància.– 6. Dades sobre els enterraments infantils.– 7. Conclusions.– 8. Bibliografia citada.

¹ Abreviatures emprades: a = any, anys; ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; AHCB = Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona; AHPB = Arxiu Històric de Protocols de Barcelona; AHSCSP = Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau; BC AH = Biblioteca de Catalunya, Arxiu de l'Hospital; Bcn. = Barcelona; d = dia, dies; d.= diner, diners; m = mes, mesos; reg. = registre; s. = sou, sous.

1. UN ELEVAT ÍNDEX DE MORTALITAT INFANTIL

A quantes dones infanten en Barcelona esdevé
que elles moren o los infants que han!²

No disposem, per a l'època medieval, de registres de naixements ni de defuncions, per la qual cosa es fa impossible fer cap treball estadístic sobre la mortalitat. La dificultat és més gran encara si volem parlar de mortalitat infantil, ja que la infància amb prou feines es fa visible a la documentació³. La infantesa de la majoria dels homes i les dones dels temps medievals queda en el més absolut silenci; i encara en sabem menys de la mort dels nadons. En donarem un exemple, extret d'un procés judicial de les darreries del segle XIV: s'hi explica amb detall, i per mitjà de diversos testimonis, la vida d'una família sense que hi aparegui cap esment a infants, tot i que sabem que la "protagonista", Eulàlia, dona del baster barceloní Arnau des Prat, havia estat partera i que, per aquest motiu, una germana va anar a casa seva per tenir-ne cura⁴. Sabem on dormen, a quina hora es lleven, on i amb qui van, sentim com es barallen i com juguen, però no sabem què se'n va fer de l'infant. És de creure que hauria mort només de néixer, però és solament una suposició ja que no se'n parla en cap de les declaracions.

D'aquests silencis no en podem deduir, però, una total indiferència vers els infants, encara que sovint s'hagi considerat que a l'Edat Mitjana hi havia un desinterès general pels més menuts⁵ i que la invenció de la infància com a categoria conceptual, problema social i fase de la vida fou fruit de la modernitat⁶. En aquest sentit cal dir que, als darrers segles medievals, es percep un sentiment de tendresa vers els infants⁷, que la mortalitat infantil es veu com una tragèdia i que fins i tot la majoria d'expòsits que s'abandonen a les portes de l'hospital estaven vestits i embolcallats amb cura, i que alguns portaven medalles i amulets protectors i albarans que ens mostren el pesar amb què s'abandonaven aquests fills i filles no desitjats⁸.

La mortalitat infantil era gran, especialment en temps d'epidèmies, i les darreries del segle XIV i tot el segle XV van ser temps farcits de pestilèn-

² ACA, reg. 1811, f. 102v.

³ D. Alexandre-Bidon, *Les enfants*; J.-L. Flandrin, *Enfance et société*; M.C. Rossi, 'Figli d'anima'.

⁴ ACA, Processos en quart, 1376.

⁵ Es pot veure en autors com Ph. Ariès, *El niño y la vida familiar*, p. 15.

⁶ A. Giallongo, *Il bambino*, p. 9.

⁷ C. García, *Las mujeres en Zaragoza*, p. 66; idem, *Del nacer y el vivir*, p. 47.

⁸ T. Vinyoles, M. González, *Els infants abandonats*, pp. 191-285. Quan donem a les notes els números dels nens i nenes ens referim als quadres publicats en aquest article.

cies, alguna de les quals va afectar especialment els infants. Els textos citen l'epidèmia de l'any 1362 com "la mortaldat dels infants"⁹, però no fou l'única que afectà greument els menors. Durant la primera meitat del segle XV documentem epidèmies de glànola per exemple al 1409-1410¹⁰i, com veurem al llarg d'aquest treball, hi hagué pestilències que afectaren especialment els infants els anys 1420, 1427, 1430, 1441, etc.

Sabem que morien nens i nenes a totes les llars i que l'esperança de vida fins arribar a l'adolescència era breu. Si repassem els testaments dels homes i les dones conservats a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona comprovem que molts d'ells, en morir, no deixen fills: molts n'havien tingut, però no sobreviuen els pares i fins i tot, quan els sobreviuen, com que en molts testaments hi apareixen encara infants, resulta impossible saber si aquests nens arribaren mai a l'edat adulta. Un exemple ho il·lustra amb claredat: Joan Sanxo, oller de Barcelona, tenia en testar, l'any 1433, dos fills, de sis anys i quinze mesos respectivament, i deixava d'hereva la seva dona amb l'obligació de tenir cura de la seva mare i dels dos fills¹¹. Donada la diferència d'edat entre ambdós nens és probable que entre un fill i un altre n'hagués tingut algun altre, però no se'ls esmenta, com tampoc podem saber si aquests dos infants esdevingueren adults. L'estudi de cinquanta testaments conservats a l'esmentat arxiu de protocols i escollits a l'atzar d'entre els anys 1392 i 1435, ens permet afirmar que testaren amb un sol fill o filla vius el 27% dels testadors, amb dos fills el 16%, mentre que només trobem un 2% de famílies que tenien tres fills en testar un dels cònjuges i un 5% amb quatre fills, en general fruit de dos matrimonis successius del pare. Testaren sense descendència viva la meitat dels homes i dones casats. No podem saber el nombre de fills que havien tingut aquestes parelles, però hem de considerar que la natalitat seria força elevada, per la qual cosa la mortalitat infantil seria molt gran, vista la quantitat de parelles que morien sense fills i el petit nombre de fills supervivents, si bé la xifra no la podem calcular.

La casa reial no se'n lliurava d'aquesta realitat. El rei Joan I, per exemple, amb les seves dues mullers va tenir dotze descendents, entre fills i filles que nasqueren vius, però només el van sobreviure dues nenes. Analtzarem breument la mort d'aquests infants. Mata d'Armanyac, la primera muller de Joan I d'Aragó (casada en 1373 i morta en 1378), va tenir cinc infants, un fill cada any: Jaume, nascut el 1374, va viure dos mesos; Joana, nascuda el 1375, va sobreviure al pare

⁹ C. Batlle, *L'expansió baixmedieval*, p. 251-254.

¹⁰ El 25 de novembre de 1409 es va celebrar a Barcelona una gran processó per aplacar la còlera divina davant l'epidèmia de glànola. Es documenten noves processons l'any següent. AHCB, Clavaria, 34, ff. 121r i 127r. J. Riera i Sans, *El cavaller i l'alcajota*, p. 29.

¹¹ AHPB, Francesc Ferrer, major, 133/8, ff. 32r-33v, 23 de juliol de 1433.

i es va casar amb Mateu de Foix; Joan, nascut el 1376, va morir 15 dies després de néixer; Alfons, nascut el 1377, va morir abans de complir el mes, i Elionor, nascuda el 1378, va morir poques hores després del part¹².

No se'ns indica la causa de la mort, però sabem que molts d'aquests fills foren prematurs. Segons la teoria mèdica de l'època es temia molt per la vida dels infants vuitmesos, fins al punt que es creia que no era viable la vida de criatures gestades durant vuit mesos. Molt interessants són les informacions que ens dona el metge de la cort, mestre Guillem Colteller, sobre l'infant Jaume, quan assegurava que l'infant era de set o de nou mesos, però "evidentment" no de vuit. El metge no ho podia precisar, però tan si era setmesó com si havia nascut en el temps podria viure, ja que el setè mes és regit per la Lluna i el novè per Júpiter, que són planetes de vida. La criatura, doncs, havia de viure i, de fet, acabat de néixer ja mamava bé. Tot i que, *segons les senyals, e lo que els metges e les dones diuen que sia mills de nou que no de set mesos*,¹³ l'infant va morir pocs dies després. Així mateix, Alfons, segurament també vuitmesó, tot i que havia bé mamat, orinat i dormit, va morir amb un mes de vida. Finalment, Elionor també va morir, el juliol de 1378, a les poques hores d'haver nascut. La seva mare estava malalta de febres terçanes i va morir tres mesos més tard¹⁴.

Els fills i filles del segon matrimoni de Joan I amb Violant de Bar, foren Violant, nata en 1391, que va sobreviure al pare i es va casar amb Lluís d'Anjou; Jaume, nat en 1384 i mort pel setembre de 1388, a l'edat de 4 anys i mig; Ferran Mateu, nat en 1389 i que va viure encara no vuit mesos; Antònia, nascuda el novembre de 1391 i morta el maig de l'any següent; Pere, nat en 1394 i que va viure tres mesos, i Joana (de Perpinyà), nascuda en 1396 i que va viure set mesos¹⁵.

Poca cosa podem dir sobre les malalties d'aquests infants. De Jaume, que és el que va sobreviure més temps, en sabem que a darrers de juny de 1388 estava malalt i que la reina va fer venir el metge Ramon Querol a Saragossa preocupada per l'estat de salut de l'hereu, que moria a primers de setembre. Antònia, segons les fonts, en morir estava malalta de ronya¹⁶.

Hem començat amb la trista realitat de la mort dels infants de la casa reial a les darreries del segle XIV, per apropar-nos tot seguit a les capes més

¹² R. Tasis, *Joan I*, p. 65.

¹³ ACA, reg. 1811, f. 102v: carta de 23 de juliol de 1376, el nen tenia tres dies.

¹⁴ R. Tasis, *Joan I*, p. 67.

¹⁵ *Ibidem*, p. 268. A la infanta se la coneix com Joana de Perpinyà perquè va néixer en aquesta ciutat i per diferenciar-la de la infanta Joana, filla del primer matrimoni del rei.

¹⁶ *Ibidem*, p. 217. A l'època es donava el nom de ronya a diverses malalties de la pell o erupcions que no equivalien necessàriament al que actualment es coneix com a sarna o ronya. Com veurem, hi ha una colla d'infants de l'hospital que són ronyosos.

marginals de la societat i al doble drama que ens ofereix la documentació hospitalària: l'abandó dels fills no desitjats i la mort dels petits tot i els esforços de l'hospital.

A part de les epidèmies, molts infants morien sense que es pogués donar una explicació del perquè: el temps de gestació, la influència dels astres, deien els metges de l'època. A les darreries del segle XV i durant els segles posteriors, les morts sobtades d'infants i les glànoles, perfectament definides a la documentació que hem manejat, esdevindran, per inexplicables, obra de les bruixes. També morien moltes dones de part a tots els grups socials: mares molt joves, parts molt seguits, la manca d'higiene, els precaris coneixements mèdics, la complexió de les mares..., en serien les causes més probables.

Paradoxalment hem volgut iniciar aquesta visió de la infància més marginada amb aquestes referències als infants de la casa reial i amb una frase d'una carta de Mata d'Armanyac, escrita després de la mort del seu fill Joan, que ens informa de l'elevada mortalitat infantil:

Ara pocs dies són passats, Nostre Senyor Déus me havia donat un fill, e après poch dies ha'l-se pres; beneït sia Ell a qui ha plagut, car açò no és estada colpa mia, mas a quantes dones infanten en Barcelona esdevé que elles moren o los infants que han!¹⁷

2. LA DOCUMENTACIÓ DE L'HOSPITAL DE LA SANTA CREU SOBRE MORTALITAT INFANTIL

Et la damunt dita infanta Margalida morí
en lo dit espital de vèrtola¹⁸.

L'hospital de la Santa Creu de Barcelona, igual que ho feien els hospitals anteriors de la ciutat abans de la integració de l'assistència en el nou hospital l'any 1401¹⁹, i com s'esdevenia arreu d'Europa, acollia els expòsits que s'abandonaven a les seves portes²⁰. Hi havia doncs una secció infantil

¹⁷ ACA, reg. 1811, f. 102v: carta de la duquesa Mata, muller de l'infant Joan d'Aragó, al seu germà el comte d'Armanyac, de 7 d'agost de 1376, referint-se a la mort del seu fill Joan, nascut el 20 de juliol.

¹⁸ BC AH 696, f. 7v.

¹⁹ J.M. Roca, *Lo bressol del hospital*, pp. 5-88; A. Conejo, *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana*; J.W. Brodman, *Charity and Welfare*.

²⁰ Es poden consultar, entre d'altres, A. Rubio, *La asistencia hospitalaria infantil*, i, per a l'àrea italiana, L. Sandri, *L'ospedale di Santa Maria della Scala*; idem, *Gli Innocenti*; G. da Molin, *I figli della Madonna*; F. Bianchi, *La Ca' di Dio di Padova*; G. Albini, *L'abbandono dei*

que s'ocupava que aquests infants poguessin sobreviure i s'integressin a la societat. Segons les ordinacions de l'hospital hi havia d'haver a la institució una dona notable, honesta i de bons costums, *qui haia especial comissió dels infants, çò és de fer pensar e tenir nets aquells*, ajudada per unes serventes²¹.

La secció d'infants produïa una documentació específica, de la que n'han quedat uns quants volums. Per al segle XV tenim informació dels anys que l'atzar ha fet que la documentació s'hagi conservat i uns grans buits per a bona part de la cronologia d'aquell segle. Per tal d'estudiar la mortalitat entre els infants acollits a l'hospital de la Santa Creu de Barcelona hem consultat la documentació següent:

A l'Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, els llibres d'entrades d'expòsits segon (1411-1413) i tercer (1426-1429), dels que n'hem fet un buidat exhaustiu²². Del quart llibre (1435-1439), que està en força mal estat de conservació²³, hem treballat només amb un mostreig de documents i amb els quadres inclosos a l'article que varem publicar ja fa anys, en els que es van buidar algunes de les dades d'aquest registre²⁴. Així mateix són útils per al tema que ens ocupa els certificats de defunció que es troben en papers solts, especialment dins d'*Expòsits 3*. També hem utilitzat contractes de treball continguts als manuals del notari Joan Torró, per tal d'apropar-nos a l'edat de les criatures, quan no consta a l'altra documentació²⁵.

Del fons manuscrit de la Biblioteca de Catalunya hem treballat amb el *Llibre de afermaments dels expòsits y expòsitas de l'hospital general de Santa Creu de Barcelona*, també anomenat *Memorial dels infants que són exits del Spital de Santa Creu de Barchinona e mesos ab senyors despuys que lo dit Spital és estat creat, dels quals són estades preses cartes en poder d'en Johan Torró, notari de Barchinona*²⁶.

Els llibres d'expòsits contenen un registre de cada una de les criatures per ordre cronològic d'entrada a l'hospital on hi consta la circumstància en

fanciulli e l'affidamento; Ph. Gavitt, *Charity and Children in Renaissance Florence*; Ch. Klapisch, *Il bambino, la memoria e la morte*. Per a una visió de conjunt vegeu *Enfance abandonnée et société*; S.F. Matthews Grieco, *Breastfeeding, Wet Nursing and Infant Mortality*; J. Boswell, *The Kindness of Strangers*.

²¹ J.M. Roca, *Ordinacions*, p. XX.

²² AHSCSP. Expòsits, dides, llibre 2 i *ibidem*, llibre 3; en endavant, AHSCSP, *Expòsits 2* i AHSCSP, *Expòsits 3*, respectivament. Cal dir que el llibre 1 del catàleg és, malgrat el nom, del segle XVI.

²³ AHSCSP. Expòsits, dides, llibre 4, en endavant AHSCSP, *Expòsits 4*.

²⁴ T. Vinyoles, M. González, *Els infants abandonats*.

²⁵ AHSCSP. Protocols, protocols 1-7.

²⁶ BC AH 696; en endavant ens hi referirem simplement com *Memorial*. El manual el varem utilitzar com a base per als articles T. Vinyoles, *Aproximación a la infancia*, i idem, *Niñas marginadas*. Ha estat transcrit per Salvatore Marino a S. Marino, *Ospedali di Napoli e Barcellona*.

què han estat abandonats i, si no són nadons, hi consta l'edat aproximada; tot seguit es descriu la roba i altres senyals que puguin portar i, si duen un albarà escrit, es copia. Després es detallen les dides a les que ha estat successivament encomanat i el salari de les mateixes. També s'anoten al marge altres despeses, si n'hi ha hagut. Els infants que han mort a la primera infància porten una creu dibuixada al marge acompanyada, sovint, de la data i, de vegades, del lloc de defunció.

Entre aquestes dades ens interessen especialment la data d'entrada i la de defunció, per establir l'edat aproximada de mort de la criatura. Per altra banda també hem pres nota de les despeses en medicaments administrats a les criatures, dades aquestes darreres molt escadusseres.

Finalment hem observat les circumstàncies de l'abandó, és a dir el contingut de l'albarà: la qualitat de la roba que portava l'infant, si havia estat batejat, si anava vestit amb cura o senzillament embolicat amb un drap, si portava senyals per poder-lo reconèixer, aspectes que consten en el llibre d'entrades d'expòsits. Hem mirat d'esbrinar si aquestes primeres circumstàncies de l'abandó influïen en la taxa de mortalitat, arribant a la conclusió que no: en general tant moren els infants embolcallats miserablement, com els que han estat deixats amb certa cura i una evident recança per part dels qui els han dipositat a les portes de l'hospital. Per exemple, consta que anaven sense vestit i coberts amb un drapot, el nen Mateu, que morí a l'hospital al cap d'onze dies, i la nena Eulàlia, que va ser retornada viva i desmamada a l'hospital als dos anys i mig²⁷. Fins i tot es documenta el cas de dues bessones, una morta als nou mesos i l'altra restituïda desmamada a l'hospital amb dos anys i deu mesos de vida²⁸.

Pel que fa als certificats de defunció, són escrits de pròpia mà pel rector o pel vicari de la parròquia on havien mort i havien estat sepultades les criatures i n'hi ha de dues menes. La primera presenta una estructura més o menys formal de certificat, de vegades signat per algun testimoni i fins i tot alguns amb segell. Poques vegades en llatí, normalment estan escrits en català. En transcrivim un exemple:

Jesús. Jo, Ramon de Cardona, rector de Begas, fas testimoni de com digmenge a VII de noembre any M CCCC XXIX soterrí un albat de l'espital, lo qual se nodria en quasa d'en Antoni Planas, de la dita parròchia, de què m'ha donar, de la despulla e de les candeles, IIII diners. Testes, Joan Torra, ferrer²⁹.

²⁷ AHSCSP, *Expòsits 3*, nen 4 i nena 12.

²⁸ *Ibidem*, nenes 64 i 65.

²⁹ *Ibidem*, paper solt f. 72.

Com veiem, aquests documents en general ens aporten molt poca informació sobre les causes de la mort. Ens informen sobretot del lloc i la data de la defunció, la qual cosa ens permet saber l'edat de la criatura, sempre que puguem creuar les dades amb les referències incloses en el llibre d'expòsits. En l'exemple anterior, com en d'altres, no es dona el nom de l'albat, no sabem ni si és nen o nena, però a partir de les dades copiades en el registre l'identifiquem amb la nena Joana de la Nina, abandonada el dia 28 d'octubre de 1427, i que, per tant, hauria viscut poc més de dos anys³⁰.

La segona tipologia de certificats és escrita en forma de carta dirigida al prior o als administradors de l'hospital, als quals el clergue responsable de la parròquia informa sobre la mort de la criatura i les despeses de la seva sepultura. Un inici habitual d'aquestes cartes seria:

Molt honorable mossèn Johan, ab desitg de saber vostra sanitat,
vos avís com dissabte (...) passà d'aquests vida un infant³¹

Es tracta de Francesc Ponç, acollit a Sant Quintí de Mediona. Consta que la dida va tornar la vestidura a l'hospital i que va pagar 10 diners per la sepultura. El nen havia estat trobat a les portes de l'hospital el 6 de febrer del 1429 i morí el 7 de gener de 1430, tindria només onze mesos. En aquesta carta, com en els altres certificats que estudiarem després, hi consten les despeses de l'enterrament, fet que ens permet deduir-ne el ritual i el preu.

En el *Memorial* hi figuren els infants que, havent sobrepassat ja la primera infància, havien estat contractats com a aprenents, serventes o, senzillament, encomanats a una família perquè en tingués cura, un cop ja deslletats³². Per a cada infant s'indica com està en el moment –no precisat– en què els administradors van a visitar-lo a la casa on s'està i especialment se senyala al marge si és viu o mort. De vegades s'indica la causa de la mort i el lloc d'enterrament.

Aquest registre ens interessa especialment per recollir les malalties que hi consten i per fer l'estadística dels infants que moren entre els tres anys i l'adolescència, si bé normalment no podem saber quans anys tenien quan van morir, ja que no consta la data exacta de la mort. Tot i així, recull altres dades que ens ajuden en la recerca que fem, com per exemple si les criatures moren a la casa on s'estan o bé si, quan estan malaltes, són portades a l'hospital. A tall d'exemple es pot citar el cas d'un nen de set anys anomenat Daniel que el dia

³⁰ *Ibidem*, nena 50.

³¹ *Ibidem*, paper solt f. 196, nen 112. Mossèn Johan és Joan Brunet, administrador de l'hospital de la Santa Creu en 1430.

³² Parlem sobre aquest tema a T. Vinyoles, X. Illanes, *Tratados como hijos e hijas*.

7 d'octubre de 1401 va ser contractat com a aprenent amb Berenguer Bonet, gerrer, que s'està al carrer dels Escudellers Blancs:

E aquest demunt dit Daniel morí de vèrtola en lo dit hospital, segons m'a dit madona Francescha, muller qui fo del dit Berenguer Bonet, quòndam, qui està als Olés Blancs, car ella e lo dit Daniel ho prengueren an hun jorn e ella gorí e lo dit infant morí, segons li digueren en lo dit hospital, car no-l tingueren molt³³.

3. ELS INFANTS DE PIT

E trobaren-la morta, e veheren que la sua persona era tota blava³⁴.

Les criatures de pit eren posades pels administradors de l'hospital a casa d'una dida, sovint fora de Barcelona, en comarques properes. Si emmalaltien, moltes vegades seguien a casa de la dida que, igual que ho faria amb els seus fills, els donava els remeis casolans que feien servir la majoria de dones medievals. De manera esporàdica apareix alguna despesa en medicaments, segurament en aquests casos elaborats per un professional. També es podia optar per tornar la criatura a l'hospital, especialment si la malaltia semblava greu; llavors l'infant era guarit a la institució o hi moria. Si l'infant moria a casa de la dida, s'acostumava a lliurar un document certificant-ne la defunció. Com hem dit, alguns d'aquests albarans s'han conservat dins dels llibres, altres vegades només consta al marge una creu i el lloc de la mort de l'infant, que coincideix amb la població on residia la família de la dida.

El llibre que ens aporta més informació seriable sobre la mort dels infants més petits, que encara mamaven o que tot just havien estat deslletats, és *Expòsits* 2. Hi ha informació de 74 nadons posats a l'hospital des de l'any 1411 fins a les darreries de 1413. Podem veure que hi ha uns infants que ja havien estat desmamats i retornats a l'hospital per les dides, mentre que d'altres estaven encara a casa de la dida. És a dir, consta que 38 criatures, 18 nens i 20 nenes, van sobrepasar com a mínim el primer any de vida. La resta, 36 infants, van morir abans, és a dir que gairebé la meitat de les criatures moriren durant els primers mesos de vida.

Algunes d'aquestes fitxes ens aporten informació sobre la cura de la salut dels nens i nenes acollits a l'hospital de la Santa Creu. Hi ha criatures que es guareixen a casa de la dida com ara Magdalena, deixada a les portes

³³ *Memorial*, f. 1v.

³⁴ AHSCSP, *Expòsits* 4, f. 63r.

de l'hospital el maig de 1411, lliurada a una dida i restituïda a l'hospital el 17 de gener de 1413: *és en casa, e [la dida] no la poch tornar abans, car no era sana*. La dida la torna desmamada i ja sana, després d'haver-la tingut un any i vuit mesos³⁵. Joan, posat a les portes de l'hospital el 3 de setembre de 1412, està malalt a casa de la dida, a la qual se li paga per oli i per algunes medicines que jurà li havia fet i que es valoraren en 1 sou 4 diners³⁶.

De vegades, la dona encarregada dels infants de l'hospital, si els veia dèbils o malaltissos quan eren acabats de desmamar, prenia una mesura preventiva que considerem d'interès: retornava els infants a casa de les dides perquè elles en tinguessin cura. Considerava que en certes circumstàncies l'ambient afectiu i l'entorn conegut podien ser beneficiosos per a aquests infants³⁷. Així es va fer, per exemple, amb Nicolaua. La nena havia estat retornada el 21 de març de 1413, quan tenia un any i vuit mesos, i consta que és convingut que d'ací avant la tingui la dida a mig salari, per ço com és *desmamada e és delicada*³⁸. Bartomeu, deixat a les portes de l'hospital el 26 de setembre de 1411, també havia estat retornat a l'hospital, però madona Estàcia, que era la dona responsable de la secció d'expòsits, va voler que tornés a casa de la dida. Envià missatge al marit d'aquesta, Martí Nadal, de Sant Feliu de Llobregat, el 9 de setembre de 1413, i l'endemà mateix la dida que l'havia alletat va anar a l'hospital i es va emportar de nou el nen, que ja tenia dos anys, per tal de tenir-ne de nou cura³⁹.

D'altres infants inclosos en aquest registre havien mort durant aquell primer temps de vida. En els quadres 1 i 2 detallem la informació que ens aporta l'escrivà sobre les circumstàncies de la mort de les criatures de menys de dos anys i mig d'edat.

³⁵ AHSCSP, *Expòsits* 2, f. 9r.

³⁶ *Ibidem*, f. 53r. L'oli es feia servir sobretot per a les infeccions de la pell.

³⁷ Sobre el tema de les dides, X. Illanes, *Niñas y niños olvidados*, pp. 195-261; J. Hernando, *L'alimentació làctica dels nadons*.

³⁸ AHSCSP, *Expòsits* 2, f. 12r.

³⁹ *Ibidem*, f. 16r.

Quadre 1: Mort d'infants de menys d'un any, segons Expòsits 2 (1411-1413)

f.	nom	trobat/da	mort	edat	lloc de la mort	causa de la mort
9	Caterina	17/01/12	07/09/12	7 m 21d	hospital	ronya dita herpes ⁴⁰
34	Joan	11/10/12	21/04/13	6 m 10 d	hospital	mal recapte de la dida
41	Elfa	18/06/12	05/12/12	5 m 17 d	Barcelona	ronya
46	Maria	11/08/12	27/08/12	16 d	hospital	la dida la porta malalta
55	Bresat	20/11/12	27/11/12	7 d	hospital	arriba malalt i contret
52	Jordi	29/09/12	05/09/13	11 m 6 d	hospital	
57	Tomàs	29/11/12	19/12/12	20 d		mal recapte de la dida ⁴¹
62	Cometes	17/01/13	09/03/13	1 m 23 d		mal de tinya
67	Pere	03/04/13	13/08/13	4 m 10 d	casa d'Estàcia	no volia mamar
64	Pere Joan	21/02/13	01/03/13	8 d	hospital	va néixer a l'hospital, fill d'una malalta
68	Francesca	05/04/13	27/05/13	3 m 22 d	hospital	ronya ⁴²
70	Bartomeu	13/04/13	16/07/13	3 m	Sta. Creu de Creixa	
72	Jaume	20/04/13	06/05/13	16 d	hospital	va arribar molt malalt, no podia menjar
73	Margarida	27/04/13	07/08/13	3 m 10 d	Sta. Creu de Creixa	febre i vòmit, li durà dos dies
75	Miquel Ronyós	29/05/13	20/06/13	22 d	hospital	febre per raó de la ronya ⁴³
78	Joan	20/07/13	10/09/13	1 m 21d	hospital	febre i vòmit li va durar un dia i mig
78	Gaspar	20/07/13	03/09/13	1 m 14 d		

⁴⁰ En el document consta que va morir “de ronya apel·lada herpes, *ut dixit maester*”; és de les poques vegades en què trobem explícitament un diagnòstic fet pel metge.

⁴¹ “Tornat dolent a l'hospital, e sabí que la dida li havia dat mal recapte, e no-s vol veure ab mi après que l'han restituit mort a les dones, e no li he res pagat, mas ha aturat del loguer de una caseta de Santa Margarida, on està”. La dida és Bartomeua, vídua d'Antoni Canut, que s'està al Pedró.

⁴² Va arribar ronyosa quan tenia dos mesos. No la volia alletar cap dida per causa de la malaltia, com detalllem després.

⁴³ “Per febre que havia per raó de la dita ronya e perquè fonch fort flach e deffectiu”.

Quadre 2: Mort d'infants d'entre 1 i 2 anys i mig, segons Expòsits 2 (1411-1413)

f.	nom	trobat/da	mort	edat	lloc de la mort	causa de la mort
7	Miquel	24/03/11 (6 m)	27/11/12	14 m	hospital	<i>vèrtola e dissenteri, li durà tres jorns</i>
8	Caterina	14/04/11 (1 a)	27/06/13	26 m	hospital	<i>disenteri</i>
9	Rafel	03/06/11	27/10/13	28 m	Barcelona	<i>hac gran malaltia e fou pensat com si fos fill de rey</i>
14	Cristòfol	31/08/11	03/09/13	25 m		<i>morí de lo mal dels altres</i>
27	Miquel	11/01/12	18/02/13	13 m	l'Ametlla del Vallès	
17	Lluc	14/10/11	04/09/13	21 m	hospital	
25	Eulàlia	01/12/11 (8 m)	08/06/13	18 m	Barcelona	va estar malalta tres mesos ⁴⁴
39	Francesca	06/06/12	17/06/13	1 a	Terrassola	morta sobtadament
44	Violant	06/08/12 (5 m)	20/01/13	1 a	hospital	15 dies malalta, va rebre medicines
59	Gabriel	14/12/12 (6 m)	28/07/13	13 m	hospital	ronya i tinya

Hi ha nou infants més que consta que són morts, però no en tenim la data ni les circumstàncies, ni en sabem l'edat.

En definitiva 36 infants, o sigui més d'un 48% dels registrats en aquest llibre, havien mort, la majoria abans de l'any de vida. Notem una mortalitat important durant els mesos d'agost i setembre de l'any 1413 i s'intueix una incidència de disenteria entre els nens de l'hospital, tant entre els més petits com els que ja tenien més d'un any. Una informació important ens l'ofereixen les circumstàncies de la malaltia i mort de Cristòfol, que ja tenia dos anys quan va ser portat a casa de la seva antiga dida, on morí al cap de quatre dies *de lo mal dels altres*: deduïm que *lo mal* fou una passa de disenteria, ja que aquells dos mesos d'estiu moriren set criatures. D'alguns sabem que tingueren febre i vòmits. La ronya, tinya o herpes, és a dir malalties infeccioses que es manifesten visiblement amb clapes a la pell, són altres causes redundants de mort infantil i, com ja hem vist abans, no exclusives dels infants més marginals.

⁴⁴ En va tenir cura la dida i va ser medicada per prescripció mèdica.

Destaquem també que, en general, consta que les criatures han estat ben cuidades, si bé, com veiem, hi ha dos casos d'infants retornats a l'hospital en estat deplorable, circumstància que els responsables de la institució creuen que es devia al fet d'haver estat mal atesos, raó per la qual no es van pagar els serveis de les seves dides. Per contra, altres dides havien tingut bona cura dels infants que els havien estat encomanats. No podem deixar de comentar la nota sobre la mort d'un nen anomenat Rafel, que va tenir una malaltia greu. En van tenir cura a casa de l'amo de la dida i fou tractat *així com si fos fill de rei*: l'alletava una esclava de Bartomeu Cervera, moneder de Barcelona, a casa del qual el nen va morir l'octubre de 1413. Així mateix, com repetidament anem dient, hi havia dides que es preocupaven dels infants quan estaven malalts. Molt significativa en aquest sentit és la nota següent:

Dilluns a XV de maig [1413] paga a la dita Constança Sebriana per a medicines a la dita infanta que era malalta e per unguïens, la qual metyave fra Ramon, dels Agustins, fiu-ho de *consensu medicorum* ... Digmenge a VIII de juny restituí la dita Constança la dita infanta morta, la qual és stada malalta ben tres meses e ha molt penat e malaveyrat a la fi, qui finà lo dit dia e fou soterrada en lo dit hospital dilluns a XVIII de juny⁴⁵.

En aquest cas la nena havia estat atesa pels metges i, sota el seu consell, se li havia administrat el medicament prescrit, però és interessant destacar que la persona que l'havia confeccionat no era un apotecari, sinó un frare agustí. La dida es va ocupar de la petita fins que va morir. L'hospital es va fer càrrec de soterrar-la.

Finalment detallem la trista i curta existència de Francesca, abandonada a les portes de l'hospital el 5 d'abril de 1413, quan tenia dos mesos: va arribar malalta de ronya i no trobaven qui la volgués alletar. Les dides tenien por del contagi, especialment quan els nens eren ronyosos, és a dir quan tenien una malaltia que creien contagiosa que era perfectament visible en la pell de la criatura, llavors es feia difícil trobar-los dida. Una dida de l'hospital va alletar la petita Francesca durant quatre dies i quatre nits; després la va tenir set dies una dona que vivia davant de l'hospital; una altra dida la va retornar abans d'un mes, perquè, segons va informar el seu marit, la dida estava malalta. Després una dona l'alletà durant una nit i,

per ço que no trobam qui la volgués tenir perquè és ronyosa, alletà-la una cabra que li he feta comprar. La dita cabra perdé tantost la llet.

⁴⁵ AHSCSP, *Expòsits* 3, nena 25: es tracta d'Eulàlia i la seva dida va ser Constança, vídua de Guillem Sebrà, que vivia al carrer de Sant Pau de Barcelona.

Acabat el breu parèntesi de la cabra, el dimecres 10 de maig fou encomanda a una dida que la va restituir sis dies després perquè li havia fugit la llet: la va tornar malalta, a les portes de la mort, ronyosa i enfebrada. Llavors es va pagar per una nit a una dida un salari elevat, *e encara prechs, car no trovàvem qui la tengués*. Finalment, el 19 de maig va anar a l'hospital una dona anomenada Constança, que havia fugit del marit, un ferrer del Regomir: havia estat un temps fora de la ciutat, havia tingut un fill d'un altre home i l'infant havia mort, de manera que tenia *llet fresca e bona e aturàs en lo hospital e alletà la dita infanta* fins dissabte 27 de maig, quan la nena morí. A més del salari li van donar mig florí i encara no va estar contenta, ja que se li havia encomanat la ronya⁴⁶.

Considerem molt interessant la informació que ens ofereix aquesta breu biografia d'una nena morta abans de complir els quatre mesos i en podem destacar els fets següents: l'abandó d'una nena, no pas acabada de néixer –com la majoria– sinó amb dos mesos d'edat, i haver-la abandonat malalta; els esforços de l'hospital perquè la nena sobrevisqués; la por de les dides al contagi, i, finalment, el fet que l'hospital acollís una dona en situació irregular que hi hauria anat a oferir la seva llet després de la mort d'un fill il·legítim. És interessant veure com la institució s'informa de la vida d'aquesta dona, que a la fi va ser contagiada de la pobra nena ronyosa, que va tenir una vida tant curta i a la que no volia ningú.

De la documentació –més fragmentada– d'*Expòsits 4* en podem extreure dos exemples que ens aporten informació realment destacada. Isabel va ser deixada a l'hospital, vestida molt pobrament, quan tenia cinc mesos, el 17 de maig de 1436. Quatre dies després es va contractar com a dida a Eufrasina, muller de Pere Ginestar, de Matadepera, per tal de nodrir-la i alletar-la. La nena va morir a casa de la dida poc després, el 13 de juny⁴⁷. Dins del llibre es troba el certificat escrit pel rector de Sant Joan de Matadepera, que considerem de gran interès i que transcrivim en part:

sènyer, devets saber que la dita infanta, bona e sana, la colgaren lo vespre del dimarts pus prop passat. E quan vench a hora passat prim son, la dita dona volgué donar a mamar a la dita infanta, e troba-la que no-s movia poch ni molt. E cridà son marit e tots aquells de casa, e enceneren lum e guardaren la dita infanta e trobaren-la morta, e veheren que la sua persona era tota blava. E estigueren tots trists e plorosos. E què podia ésser estat açò? Per çò, sènyer, lo dit Pere Genesthar àlias Pou, portador de la present, vos dirà tot lo fet clarament

⁴⁶ *Ibidem*, f. 68r-v.

⁴⁷ AHSCSP, *Expòsits 4*, f. 63r.

És la descripció de la mort sobtada d'una nena de sis mesos i de l'impacte que va produir en la família, que feia gairebé un mes que l'havia acollit. Trobo el document especialment colpidor i descriptiu per copsar el sentiment de la infància als darrers segles medievals, de vegades posat en dubte⁴⁸. No essent filla seva, aquest matrimoni, i tota la casa, es va trasbalsar i s'entristí en trobar morta la criatura que havien posat sana a dormir. Cal tenir present que la mort sobtada era la més temuda pels homes i dones medievals⁴⁹.

L'altre exemple ens l'ofereix el vicari de l'església de Sant Pere de Masquefa, que certificava la mort de la nena Francina, que havia estat abandonada a l'hospital sense vestit, embolicada amb un drapot, el 9 de setembre de 1435, i moria a casa de la dida el 29 de març de 1436, és a dir al cap de menys de set mesos. Ens interessa anotar que la nena va ser atesa per una veïna, *fou a la fi de la dita infanta madona Gemoneta*, muller d'en Pere Sunyer, de la dita parròquia. Aquí veiem la medicina popular en mans de les dones expertes del poble que acudien a atendre els veïns i veïnes, especialment les criatures i les parteres. El vicari va preguntar a Gemonta, sota jurament, de quin mal havia mort la nena *e ha'm dit que tota era inflada*⁵⁰.

Malauradament no tots els capellans tenien la mateixa cura per saber de què havien mort les criatures. No és normal trobar documents que ens donin llum sobre les causes de la mort dels infants a casa de les dides.

Documentem una altra dona guaridora que va atendre el nen Manuel. Es tracta d'una vídua de la parròquia de Cabrera d'Anoia que es deia Romieta i que va tenir cura d'aquest nen, que tenia un any i mig i va morir a la dita parròquia de pestilència l'any 1430:

e és-li vengut lo mal lo qual és de grànola, vench-li lo dia de Pascua e morí lo dimecres següent, e fom los de casa e madona na Romieta⁵¹

⁴⁸ Philippe Ariès afirma, per exemple, que la vida del nen es considerava amb la mateixa ambigüïtat que la del fetus avui en dia. Ph. Ariès, *El niño y la familia*, p. 19.

⁴⁹ A les lletanies que es resaven a l'església es deia: "A subitanea, et improvisa morte, libera nos Domine". En altres moments, no gaire mes tardans, d'aquestes morts sobtades d'infants en serien inculpades les "bruixes", o sigui les guaridores, llevadores i altres dones sàvies de l'entorn.

⁵⁰ AHSCSP, *Expòsits 3*, paper solt, nena 121.

⁵¹ *Ibidem*, paper solt, f. 181, cf. T. Vinyoles, M. González, *Els infants abandonats*, nen 102.

4. LES EPIDÈMIES

...un infant del damunt dit spital [...] lo qual nostro Senyor s'a vulgut pendra axí com molts d'altres⁵².

El nen Miquel Gentil havia estat abandonat a l'hospital quan tenia quatre mesos –hauria nascut pel març de 1428– i va morir a l'edat de dos anys, pel març de 1430. Segons certificat del rector, el va soterrat a l'església de Sant Vicenç de Morrocurt (Font-rubí). Aquest document ens aporta una informació interessant, ja que ens parla d'una epidèmia que afectà els infants aquell any 1430: el nen havia mort *com molts d'altres*. Podem comprovar perfectament aquestes mortaldats a partir d'altres certificats i del nombre d'infants que moriren aquell any, tant dins de l'hospital com a casa de les dides, el que ens fa afirmar que fou una epidèmia generalitzada al país. En paraules del vicari de Pacs del Penedès, escrites en el certificat de defunció del nen Jaume Gaspar, *lo qual hac d'aquestes epidèmies*, el nen va passar d'aquesta vida el dia 17 de febrer 1430, quan calculem que tenia un any i set mesos⁵³.

Altres documents ens especifiquen quelcom més sobre aquesta mortaldat d'infants: sabem que fou la glànola la culpable de la mort d'una colla de criatures, mort que s'esdevenia pocs dies després d'aparèixer les glànoles, tal com hem vist amb el nen Manuel, que va tenir els primer símptomes per Pasqua i va morir el dimecres següent. El vicari de la parròquia de Sant Vicenç de Castelló (lloc que no hem pogut identificar) escrivia, referint-se a un infant de l'hospital que alletava una parroquiana seva: és mort per dos grànol·les, les quals li han durat dos jorns, e finà lo dia de santa Margalida, 13 de juliol de 1430. Aquesta carta va dirigida, excepcionalment, a la dona encarregada dels infants, que era qui havia encomanat a la dida un nen anomenat Berenguer Manolf⁵⁴. Sabem que aquest infant havia estat trobat a les portes de l'hospital l'any 1428, el dia 11 d'abril, essent un nadó, o sigui que tenia dos anys i tres mesos quan va morir.

⁵² *Ibidem*, paper solt al f. 155, nen 89.

⁵³ *Ibidem*, paper solt al f. 162, nen 92.

⁵⁴ *Ibidem*, paper solt al f. 137, cf. T. Vinyoles, M. González, *Els infants abandonats*, nen 77. Les altres cartes semblants van dirigides al prior o als administradors de l'hospital.

**Quadre 3: Infants morts l'any 1430, segons els certificats de defunció i
Exposits 3**

n.º	nom	edat	lloc i data de la mort	observacions
16	Francesc	3 a 6 m	hospital, 30/06	de glànola
27	Eulàlia Verdura	3 a 1 m	hospital, 29/05	
46	Pere Miquel	2 a 8 m	hospital, 27/05	
51	Joana dels Sants	2 a 6 m	hospital, 26/05	
52	Joan de la Candela	2 a 4 m	Segur, 25/03	
54	Miquela de la Seu	2 a 6 m	Castellví, 25/05	
55	Cristòfola	2 a 4 m	hospital, 27/03	
58	Antoni Joan Berenguer	2 a 4 m	Piera, 27/04	
66	Joan Guerau	2 a 5 m	St. Pere de Riudebitlles, 06/05	
68	Lleonart de Santa Creu	2 a 3 m	Polinyà, 09/07	
70	Elionor de la Borra	2 a 1 m	Collbató, 20/03	
77	Berenguer Manolí	2 a 3 m	Castelló?, 13/07	de glànola
78	Caterina Marina	1 a 10 m	St. Esteve Sesrovires, gener	
80	Andreu Marc	1 a 10 m	St. Martí Sarroca, 20/03	
81	Bartomeu del Vedat	2 a	St. Martí Sarroca, 15/05	
84	Joana d'Albèrnia	1 a 11 m	Terrassola, 06/04	
86	Jaume Didal	1 a 8 m	Collbató, 18/02	
89	Miquel Gentil	1 a 10 m	Font-rubí, 16/05	
91	Galceran Cugat	1 a 9 m	Prats de Rei, 22/04	
92	Jaume Gaspar	1 a 5 m	Pacs del Penedès, 17/02	epidèmia
93	Francesc Genís	2 a	Segur, agost	
95	Joan Domingo	1 a 9 m	Gelida, 25/06	
102	Manuel	1 a 6 m	Cabrera, 19/04	de glànola
112	Francesc Ponç	11 m	Mediona, 07/01	

Aquell any van morir 24 criatures dels 113 nens i nenes que es documenten a *Expòsits 3*, és a dir que més d'un 21% dels menors de 3 anys i mig van morir en aquesta epidèmia.

Documentem un altre any en què trobem una colla de nens morts, és el 1427. En tenim menys dades i ens hem de cenyir només a la informació continguda en el registre, ja que no han quedat certificats de defunció ni altres documents que es refereixin explícitament a cap epidèmia. L'evidència són un grup de criatures mortes, segurament en una passa de disenteria, entre el maig i el desembre del 1427.

Quadre 4: *Infants morts l'any 1427, segons Expòsits 3*

n.º	nom	edat	lloc i data mort	observacions
20	Justina	7 m	Esparreguera, 03/09	<i>sentiri</i>
21	Ramoneta	2 m 11 d	Barcelona, 29/05	
23	Bartomeu	5 m	Barcelona, 26/07	
24	Francesca Ramona	4 m	Barcelona, 27/07	
25	Pere Corder	2 m 12 d	Terrassola, 21/06	tinya
28	Pere Joan del Peu	4 m	St. Pere de Riudebitlles, 28/08	
30	Francesc Joan	3 m 15 d	hospital, 23/08	
31	Vicenç Joan	1 m	St. Martí Sarroca, 02/07	
34	Joan del Carme	3 m 20 d	St. Cugat, 11/10	
37	Gabriel Natzar	2 a	hospital, 13/09	1,5 m.
38	Isabel Corneta	4 m	Esparreguera, 11/11	
40	Antoni Bernat	9 d	Barcelona, 22/08	<i>sentiri</i>
44	Redegundis	2 m	hospital, 31/10	<i>sentiri</i>
48	Isabel de Lleida	? (viu 4 d)	hospital, 22/10	portada malalta
60	Joan Eiximenis	6 m (viu 2 d)	hospital, 25/12	portat malalt
62	Esteve Joan	acabat de néixer	hospital, 26/12	

Les dades que ens ofereix aquest quadre són diferents de les del quadre anterior. Moriren durant l'any 1427 setze criatures, un 14,2% dels nens anotats al registre. Les criatures són en general molt petites i les poques referències a malalties esmenten com a causa de la mort el *sentiri*, que identifiquem amb la disenteria. Notem també que és durant els mesos d'estiu, de juliol a octubre, quan hi ha mes incidències. Advertim, però, que no tots ells moriren de disenteria, que podia haver estat contagiada dins el recinte de l'hospital: s'esmenta un cas de tinya. A més, hi ha alguns nens que tenien una mica més d'edat, és a dir que ja no eren nadons quan foren portats malalts a l'hospital i que pensem que hi foren portats molt malalts: és el cas de Gabriel Natzar, que tenia ja dos anys i va sobreviure un mes i mig, el de Joan Eiximenis, de sis mesos, que només sobrevisqué dos dies, i el d'Isabel de Lleida, de la que no se'n diu l'edat i que va viure a l'hospital només quatre dies.

Certament la informació de la que disposem és força parcial, ja que només tenim referències de l'any 1426 al 1430. De tota manera veiem una incidència molt més elevada de mortalitat l'any 1430, amb un 21,2%, i una altra l'any 1427, quan s'anoten un 14,2% d'infants morts del total dels registrats en el volum, mentre que per l'any 1426 ens trobem només quatre nenes mortes i pel 1428 només s'anoten sis defuncions i pel 1429, dues.

Documentem, doncs, 58 infants morts dels 113 anotats al llibre d'expòsits de 1426-1429, la qual cosa representa que gairebé va morir la meitat de criatures entre el moment de l'abandonament, generalment acabats de néixer, fins que foren restituïts a l'hospital, sobre els dos anys i mig, o poc després d'haver estat tornats per les dides a l'hospital.

Detectem un altre moment puntual de forta incidència de mortalitat pel juliol de 1441 entre els nens i nenes que tenien ja uns quatre o cinc anys i que es trobaven a l'hospital, esperant per ser col·locats com aprenents o serventes. Trobem deu infants morts des del 30 de juny fins al 3 d'agost de 1441. Creiem que es podria tractar d'una passa de disenteria o altres còlics que afectaven especialment a l'estiu, si bé no s'especifiquen les causes d'aquestes morts. Es fa menció de la primera mort el dia 30 de juny d'aquell any, però en la majoria de notes al marge del registre, on consta habitualment la defunció amb una creu i la data precisa de la mort, només es diu: morí el juliol de 1441, com si només anotant aquell mes i any tothom sabés de què es tractava⁵⁵. Cal tenir present que aquell any també detectem una pestilència: una mica abans,

⁵⁵ *Ibidem*, Anotem els infants morts des del 30 de juny fins al 3 d'agost de 1441: Bernat, de 5 anys i 7 mesos; Caterina Canalera, de 5 anys i 5 mesos; Joan Manuel, de 5 anys i 4 mesos; Llúcia, àlies Joana Llorca, de 5 anys i 3 mesos; Joan Ressuscitat, de 5 anys i 4 mesos; Pau, de 4 anys i 6 mesos; Salvador, de 4 anys i 6 mesos; Isabel, de 4 anys i 2 mesos; Paul, de 3 anys i 10 mesos, i Simó de la Pinya, de 3 anys i 8 mesos.

pel maig, havia mort a Centelles, a casa de la dida on s'estava, una nena de l'hospital anomenada Rafaela Cristiana, quan tenia gairebé tres anys. Segons el certificat del vicari de la parròquia de Sant Martí de Centelles ja havien mort en aquella casa set persones de pesta⁵⁶.

5. LA MORT A LA SEGONA INFÀNCIA

Havia una filla ben gallarda, la qual és morta en aquestes mortedats, la qual podia haver de 12 en 14 anys⁵⁷.

Pel que fa als infants de l'hospital, podríem dividir la seva infància en tres etapes: els anys de lactància a casa de les dides, l'etapa intermèdia que passaven a l'hospital, de vegades molt curta, i els anys que s'estaven a les llars de famílies urbanes, treballant i aprenent, normalment molts anys, fins ben passada l'adolescència. La mortalitat també es feia sentir en aquesta darrera etapa de la infància, durant la preadolescència i l'adolescència⁵⁸. El text que hem anotat correspon a l'epidèmia de glànola que afectà especialment a adolescents de Barcelona l'any 1410. No s'han conservat documents de l'hospital d'aquest any que ens puguin donar dates de defunció. De tota manera tenim un text summament interessant, el *Memorial*, del que podem extreure'n informació sobre la mort de fadrins i fadrines de l'hospital, tot i que molt poques vegades hi consta la data de la mort, només de manera excepcional tenim la notícia de la mort d'una nena de 12 anys que es deia Margarida, que va morir de vèrtola just el 1410⁵⁹.

Del *Memorial* en podem extreure dades ben diferents de les que trobem als llibres d'expòsits. Són infants ja grandets que l'hospital havia encomanant a diverses famílies perquè en tinguessin cura, perquè aprenguessin un ofici o perquè ajudessin en el servei domèstic. Les dades que en podem extreure per a la nostra recerca les hem sistematitzat en el quadre 5.

⁵⁶ AHSCSP, *Expòsits 4*, nena 221.

⁵⁷ J. Riera, *El cavaller i l'alcajota*, p. 90.

⁵⁸ Sobre la periodització de la infància, S. Nagel, S. Vecchio, S., *Il bambino, la parola*, p. 716-763.

⁵⁹ *Memorial*, f. 2v.

Quadre 5: Mort de preadolescents i adolescents, segons el Memorial

n.º	nom	situació	edat	enterrament	causa de la mort
4	Daniel	aprenent de gerrer		hospital	vèrtola
5	Francesca	serventa		hospital	truges o porcellanes
8	Eulàlia	serventa	18 a	Barcelona	
9	Daniel	aprenent de beiner		hospital	
12	Sereneta				desapareguda
13	Margarida	serventa	12 a	Bcn., Sta. Maria del Pi	vèrtola, 1410
14	Genís	aprenent de teixidor		hospital	1406 ⁶⁰
15	Maria				desapareguda
17	Eufrasina				desapareguda
21	Francesc	aprèn de lletra	16 a	la Roca	1420
23	Domingo	aprenent de beiner		hospital	mal al coll
24	Llorença	serventa	11 a	Bcn., Sta. Maria del Mar	1420
27	Serenoi	serventa		Bcn., Sta. Maria del Pi	vèrtola
30	Angelina	serventa	9 a	l'Arboç	glànola, 1420
33	Vespesià	aprenent d'especier	9 a	Bcn., Sta. Maria del Mar	glànola, 1420
34	Joaneta	aprenent de teixidora		Tarragona	vèrtola
36	Beatriu	serventa		Bcn., Seu	llop o vèrtola
37	Gabriel	aprenent de gerrer		Bcn., Sta. Maria del Pi	glànola
39	Tomasa	serventa		Bcn., St. Just	glànola
41	Romieta	serventa		Bcn., Seu	vèrtola
44	Margarida Sarda	serventa		hospital	vèrtola
48	Beatriu	aprèn de lletra			

⁶⁰ “Fou tornat a l'hospital e morí de afany que havia ja lonch temps an si mateix, he hera coxo” (f. 3r).

58	Brígida	encomanada		Bcn., St. Miquel	vèrtola i bua
60	Joaneta				desapareguda
61	Pere				desaparegut
82	Maciana	encomanada			vèrtola
97	Just Pastor	aprenent de teixidor	6 a		1427

Hem buidat les dades dels cent primers infants inclosos en el *Memorial*, ja que de la resta només en consta el resum del contracte i que són vius. Com que en el *Memorial* s’hi registraven els infants per ordre cronològic del contracte notarial que els lliga a una família, els darrers feia poc temps que eren contractats i no ens aporten dades. Evidentment, en general tenim unes dades poc sistemàtiques, de les que no es pot treure cap estadística. El més greu és que no tenim la data de redacció del *Memorial* o de cadascuna de les fitxes d’aquest registre. Tot i així, podem arribar a certes conclusions.

Dels 100 infants registrats, 22 havien mort: de set no en consta la causa de la mort, si bé dos moriren el 1420 quan hi hagué l’epidèmia de glànola; nou moriren de vèrtola; quatre de glànola –sis si hi afegim els dos que moriren el 1420–; un de truges i un de mal de coll. Cinc havien desaparegut i no se’n trobà rastre tot i els esforços per localitzar-los. Finalment, 73 eren vius.

Les epidèmies de vèrtola i de glànola s’emportaren a part d’aquests noiets i noietaes que estaven en general a llars barcelonines com aprenents o serventes, un 15% del total.

L’edat de defunció no ve a cap de les fitxes incloses al *Memorial*, si bé podem deduir-la quan podem creuar les dades amb els manuals notariais, on normalment es diu l’edat que tenia l’infant contractat. Com hem assenyalat, només de manera excepcional s’anota la data de la mort, en canvi és més habitual que hi trobem la causa de la defunció.

6. DADES SOBRE ELS ENTERRAMENTS INFANTILS

Axí tenint-lo sans com malalt com en la mort⁶¹.

En el text que acabem de citar, relacionat amb l’enterrament del nen Galceran Cugat, la dida i el seu marit afirmen que s’havien compromès a tenir l’infant tant sa com malalt, però també en la mort, per la qual cosa s’encarre-

⁶¹ AHSCSP *Expòsits* 3, paper solt al f. 160.

garen d'amortallar-lo i de donar-li sepultura a la parròquia, igual que ho acostumaven a fer altres famílies d'acollida, si bé després l'hospital els va abonar les despeses de l'enterrament.

Els certificats de defunció, de vegades, donen dades sobre l'enterrament dels infants. En aquests documents, els rectors o vicaris podien anotar les despeses fetes per soterrar les criatures que havien mort, per tal que l'hospital fes efectius els diners que havien esmerçat en l'enterrament. Normalment ja ho havien pagat per endavant la dida i el seu marit, però a vegades encara es devia al rector. Entre els certificats conservats hem trobat un sol cas en què la criatura consta que fou sepultada per amor de Déu. Val la pena recordar aquest rector que no va reclamar els honoraris de l'enterrament d'un nen mort a l'epidèmia de 1430:

Molt honorables senyors he administradors del spital de Barcelona, donau creença an la letra com lo sènyer a-n Grabiell Fontanal de Sant Vicens de Morrocurt tangués, o li fos estat comanat, un infant del damunt dit spital, lo qual era apelat Miquel Gentill, lo qual nostro Senyor s'a vulgut pendra, axí com molts d'altres. Lo qual morí a XVI del mes de març [1430], lo qual jo he soterrat per amor de Déu en lo samantiri de la dita auglésia. Bartomeu Terré, rector de Sant Vicenç de Morrocurt⁶².

Dels minúsculs comptes de les despeses d'enterrament podem deduir-ne certes característiques. Majoritàriament hi consta el pagament del dret de sepultura que cobrava el rector, que a les parròquies rurals coincideix gairebé sempre amb 1 sou i 6 diners, si bé hi ha una oscil·lació entre els 6 diners i els 2,5 sous. La xifra menor correspon precisament a l'enterrament de Galceran Cugat. El certificat del rector dels Prats de Rei diu que el nen ha mort *per aquesta malautia que n'entre corre* el 22 d'abril de 1430 i que la dida i el seu marit havien fet el possible perquè no morís⁶³. Molt especial és el document que acompanya aquest certificat: es tracta d'un albarà amb els comptes presentats a l'hospital pel marit de la dida, en el que consta que havia comprat al nen dos parells de sabates i unes calces i, finalment, que li havia pagat la sepultura:

Ítem en la sua sepultura n'hac lo prevere 6 diners. Ítem lo vas 12 diners. Ítem de drap que li cobriren, s'era de ma casa, açò vage a vostra consciència.

⁶² *Ibidem*, paper solt f.155, nen 89. Sant Vicenç de Morrocurt és actualment una església al terme municipal de Font-rubí.

⁶³ *Ibidem*, f. 160: nen trobat el 23 de juliol 1428, tenia doncs, en morir, 1 any i 9 mesos.

És un fet excepcional que s'hagi conservat l'albarà dels comptes presentat per la família de la dida, a la vegada que el rector, en un altre paper, certificava la defunció del nen i la bona cura que n'havien tingut. Això ens fa pensar en una acollida que anava més enllà de la pura lactància per cobrar un salari. El fet d'haver amortallat al nen amb un drap de la pròpia casa, al que no posen preu, ens pot assenyalar uns llaços afectius amb la criatura que ja caminava. Apunta en la mateixa direcció el fet que li haguessin comprat sabates.

Tampoc no va arribar a un sou el dret que va cobrar el rector de Sant Quintí de Mediona per l'enterrament del nen Francesc Ponç. Només va reclamar 10 diners pel dret de sepultura⁶⁴. Considerem que en tots els altres casos en què hi ha certificat i que el rector acredita que ha soterrat el nen, cobraria de l'hospital el dret normal de sepultura, és a dir un sou i mig, tot i que no es reclami concretament.

Les despeses més cares en dret de sepultura ens les ofereix un certificat més tardà, d'un nen que va morir l'any 1441, ja amb cinc anys. Aquest fet en podria justificar el preu més elevat. De tota manera hem de creure que l'import no només depenia de l'edat de l'albat sinó també de la cerimònia que es fes.

No es descriu a cap dels documents el ritual d'enterrament, si bé queda clar que la criatura era amortallada amb un drap: *pel drap que la cobrí, un sou; pel drap en el que fou soterrat, un sou sis diners; pel drap, tres diners* diuen els documents. Serien doncs draps de diferent qualitat. També cal dir que en els rituals d'enterrament hi tenia un paper molt important la llum: s'encenien candeles i alguna vegada també ciris.

Sobre el ritual religiós, en un sol cas es diu concretament que es va celebrar una missa⁶⁵, el que no vol dir que no se'n celebressin en els altres cassos. També una sola vegada es parla d'un novenari, segurament referint-se a una cerimònia celebrada el novè dia després de la defunció, o durant nou dies seguits. Altres dades esporàdiques ens informen del toc de campanes a morts. Així, el rector de Sant Esteve Sesrovires va fer sonar les esquelles de la parròquia per la mort de la nena Caterina Marina el 28 gener del fatídic 1430, de manera que va cobrar: per dret de sepultura, un sou i sis diners; per fer el vas i tocar les esquelles, un altre sou i mig, i per candeles, sis diners⁶⁶. També sabem per un sol informe que es feia una processó fúnebre presidida

⁶⁴ AHSCSP, *Expòsits 4*, paper solt al f. 196, nen 112.

⁶⁵ AHSCSP *Expòsits 3*, nen 58. El nen Antoni Joan Berenguer fou deixat a l'hospital el 15 de desembre de 1426 i fou soterrat a Santa Creu de Creixa, al terme de Piera, el 27 d'abril de 1430, i el rector reclama a l'hospital 18 diners per "la missa que li he dita a l'albat" i tres diners de candeles emprades a la missa i a la sepultura.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 147, nena 78: trobada el 18 d'abril de 1428.

per la creu, com a mínim així es feu a l'enterrament de la nena Joana, que va ser soterrada a la parròquia de Sant Andreu del Far (Dosrius), l'any 1435. L'hospital va pagar al vicari pel novenari, pel qui va portar la creu i pels ciris que van cremar a les exèquies, un total de quatre sous; és l'enterrament més car que hem documentat⁶⁷.

Quadre 6: Despeses d'enterrament, extretes dels certificats de defunció

nom	Expòsits	any de mort	dret de sepultura	drap	candeles	vas	altres
Elfa	2, f. 41	1412		1 s.	11 d.	1 s.	
Caterina Marina	3, f. 147	1430	1 s. 6 d.		6 d.	1 s. 6 d.	tocar esquelles
Jaume Gaspar	3, f. 162	1430	2 s.	1 s. 6 d.			
Manuel	3, f. 181	1430	1s. 6 d.	3 d.	4 d.		
Miquela	3, f. 102	1430	1s. 6 d.				
Antoni Joan Berenguer	3, f. 109	1430			3 d.		missa, 18 d.
Francesc Ponç	3, f. 196	1430	10 d.				
Galceran Cugat	3, f. 160	1430	6 d.	sí		12 d.	el drap era de casa
Joana	4, f. 117	1435			18 d.		novenari, 2 s.; portar la creu, 6 d.
Joan Ressuscitat	4, f. 149	1441	2 s. 6 d.		3 d.		ciris, 4 d.

⁶⁷ AHSCSP, *Expòsits* 4, f. 117.

7. CONCLUSIONS

La documentació de què disposem és excepcionalment rica i detallada pel que fa a alguns aspectes de la vida dels infants abandonats a les portes de l'hospital de la Santa Creu de Barcelona. Tot i així, manquen les dades necessàries per poder fer un treball estadístic sobre el tema estricte de l'esperança de vida d'aquests infants. La documentació que ha sobreviscut als anys, als rosegadors, a la humitat, als trasllats i a la dispersió i mutilació del fons de l'hospital és discontinua i irregular. En definitiva, per la primera meitat del segle XV només disposem de dades dels anys 1411-1413, 1426-1429 i 1435-1439, a part del *Memorial*, que ens dona notícies disperses entre els anys 1401 i 1446. Les dades que ens ofereixen aquestes fonts de vegades són complementàries, però altres vegades no les podem confrontar perquè aporten informacions diferents.

També cal dir que les fonts són molt descriptives pel que fa al moment de l'abandó de les criatures i l'època de lactància, però molt lacòniques a l'hora de parlar de la mort dels infants: poquíssimes vegades es diu la causa de la defunció, potser perquè no ho sabien, potser perquè senzillament tancaven l'expedient posant una creu al costat del nom del nen o nena i així sabien que l'hospital havia acabat la seva responsabilitat sobre aquella criatura.

Pel que fa a l'índex de mortalitat que podem deduir dels volums, dispersos, que han quedat, és el següent. De les dades del llibre d'expòsits de 1411-1413, en el que consten 74 nadons: viuen, amb edats compreses entre un i dos anys i mig, un 51,5% dels infants; moren durant el primer any de vida, el 23%; moren entre un i dos anys, el 13,5%; moren sense que puguem saber-ne l'edat, el 12%. Moren, doncs, el 48,5% de les criatures, la majoria durant els primers mesos de vida. Del llibre d'expòsits de 1426-1429, en el que consten 113 entrades: viuen, amb dos anys, el 36,3 %; havien mort abans dels dos anys, el 52,2%, mentre que de l'11,5% no en tenim cap referència. Finalment, del llibre d'expòsits de 1435-39, en el que hi figuren 146 criatures: viuen com a mínim fins a 1446 i per tant tenien entre 7 i 11 anys, el 17%; havien mort abans dels dos anys, el 43%; havien mort amb més de dos anys, el 24%, mentre que del 16% no en tenim cap referència. Consta, doncs, que havien mort un 67% de les criatures.

Cal tenir en compte que en aquest darrer llibre hi figuren referències d'alguns nens fins que ja són grandets, d'aquí que l'índex de mortalitat s'enfilí respecte al llibre anterior. A aquest índex s'hi hauria d'afegir almenys un percentatge semblant dels infants dels quals no se'n té cap notícia. Aleshores l'índex de mortalitat es dispara fins a més d'un 78%. I encara alguns dels 22 supervivents moririen abans d'arribar a l'edat adulta.

Podem constatar els índexs de mortalitat dels infants des dels sis-set anys fins l'adolescència en la informació anotada al *Memorial*: eren vius el 73%, havien mort el 22% i havien desaparegut el 5%.

Si apliquéssim aquest índex de mortalitat als 22 infants supervivents, de cada cent que consten en el volum citat anteriorment, ens dóna l'espantosa xifra d'un 83%. És a dir, degueren arribar a l'edat adulta només uns 17 dels cent infants documentats.

Podem veure que la taxa de mortalitat és més gran quan més petites són les criatures, però que l'etapa de la segona infància incrementa les defuncions, de manera que pels volums que només tenim referències fins que les criatures tenen poc més de dos anys, les xifres les hem de considerar molt relatives i només vàlides per la primera infància.

Ja sabem que, amb una documentació tan fragmentària, les estadístiques no ens poden donar dades definitives, però tot i així creiem que aquesta aproximació a l'esperança de vida dels "infants públics" o "fills de l'hospital" no diferiria massa de la que es donaria entre els infants que vivien amb les seves famílies a la ciutat de Barcelona, a les zones rurals de Catalunya i a altres indrets d'Europa, especialment pel que fa al darrer quart del segle XIV, com hem pogut veure a la mateixa casa reial, i a la primera meitat del XV, anys plegats d'epidèmies.

Per finalitzar, hem recollit les malalties de les que es diu que moriren alguns dels infants de l'hospital La malaltia més citada a la documentació són les pestilències que trobem esmentades de forma diferent: com a glànola, que és una inflamació pestilencial dels ganglis limfàtics dels engonals, de l'aixel·la i, molt especialment, del coll, amb una incidència important l'any 1430, però també com a vèrtola, anomenada també bua i mal de llop i que, així mateix, es manifesta amb la inflamació d'una glàndula sudorípara axil·lar; també es citen, esporàdicament, la pesta o *morbo* pestilència. L'altre malaltia repetidament citada és la disenteria o *sentiri*, malaltia caracteritzada per la inflamació de l'intestí gros i per la diarrea. Així mateix la febre, de vegades acompanyada de vòmits o de mal de ventre, són símptomes detectats abans de la mort d'algunes criatures. També són recurrents les cites a infeccions cutànies com la ronya, la tinya i l'herpes. Amb menys freqüència, un o dos esments, documentem el cadarn, l'espasme (segurament epilèpsia), la hidropesia, la inflamació, el mal de barres (segurament tètanus), el mal de coll, la mort sobtada, la tos i les truges o porcellanes (tumor al coll)⁶⁸.

⁶⁸ Trobem algunes vegades les malalties mortals escrites al marge del registres dels llibres d'exposits. Per exemple: "Dimarts, a nit a XVII dies del mes d'abril any mil CCCCXXXVI, entre IX e X ores de la nit, fou posada la dita infanta al portal magor del dit spital dins una sanalla de palmes nova" i, al marge esquerra, s'afegeix: "Morí de mal de barres dimarts, a XVIII del dit

Normalment no es cerquen les causes de les malalties ni de les morts dels infants, però sí que es tenia ben present que l'alimentació era bàsica: el nadó, almenys durant el primer any, només es podia alimentar de llet de dona. D'aquest aliment en depenia la seva supervivència i la seva salut, d'aquí la gran cura de l'hospital per tenir a l'abast una xarxa de dides. Molt interessant és la cita sobre la relació entre la lactància i la salut dels infants que ens ofereix Ramon Llull:

En tot aquell any que nasqué Blanquerna altra vianda Aloma no donà a son fill sinó tant solament la let, car los infants en lo primer any no poden coure ni digerir les viandes altres, com son sopes de pa mullat ab let o oli, que hom los dóna (...), e per açò són los infants ronyosos e ab buanyes, e han vèrtoles e vexigues, e los causen moltes altres malalties⁶⁹.

Tot i així, els infants emmalaltien i molts morien. No era habitual que es cridés el metge per atendre els infants, en trobem molt poques referències. De vegades, però, la dida cridava a alguna dona experta, li donava medicaments o li guaria amb unguents o olis les ronyes i tinyes. De les deu criatures que, en *Expòsits 3*, consta que van ser medicats per les dides, ja que aquestes van presentar rebut pel preu dels medicaments que els hi havien administrat, podem veure com sis infants van ser retornats curats i ja desmamats a l'hospital; havien mort, doncs, a casa de les dides, quatre dels infants que sabem que s'havien medicat. Evidentment que són dades insignificants, de les que no podem treure'n cap conclusió, ja que cal pensar que altres infants haurien rebut remeis casolans per part de les dides o d'altres dones de l'entorn. Tot i així és significatiu que, davant de la gran mortalitat, trobem tan poca incidència de la medecina oficial, és a dir una escadussera intervenció mèdica documentada –només tres casos– i poca presència de medicaments. Evidentment que els infants que estaven a l'hospital serien atesos mèdicament i medicats allà, però d'això no en tenim cap referència documental.

Tot i les grans xifres de mortalitat, als infants abandonats a les portes de l'hospital de la Santa Creu se'ls donava una oportunitat de vida i de

mes e any". O, encara: "Diumenge, a XXV dies de janer any mil CCCCXXXVII, nasqué la dita Anthònia dins lo dit hospital de una malalta qui havia dins lo dit spital, e fou batiada en lo dit spital e fou-li mes lo dit nom" i, al marge inferior: "Dimecres, a XVII de juliol any damunt dit, morí la dita Anthònia en lo dit spital, de febre". Com ja hem dit, alguna vegada consta en el certificat de defunció guardat dins dels llibres: "Diumenge anit, entre VIII e IX ores de la nit, que comptaven quatre dies de març any mil CCCCXXXVI, fou posada la dita Johana al portal magor del dit spital dins una senalla" i, segons consta en un paper solt escrit pel rector de Talamanca, la nena va morir el 25 de setembre per mal de ventre i gran febre. AHSCSP, *Expòsits 4*, ff. 54v, 90r i 45v, respectivament.

⁶⁹ Ramon Llull, *Libre d'Evast e Blanquerna*, p. 26.

llibertat. Considero que la institució es feia realment responsable dels fills de l'hospital. Fins i tot la majoria dels qui abandonaven els nadons, de nit, a les portes del carrer de l'Hospital o del carrer del Carme, esperaven el miracle de la supervivència: la majoria de criatures havien estat batejades i la majoria portaven un albarà amb el seu nom; de vegades els protegien amb amulets o amb símbols religiosos i a les senalles els posaven dàtils, fruita o herbes aromàtiques, alguns una mica de sal o una mica de sucre:

Dissapte, a XVIII dies de juny M CCCC XXXV, fou posat lo dit Johan al portal magor del dit spital entre VIII e X hores de la nit dins una senalla de palmes mig usada, dins la qual foren trobats alscons trossets de pan e un poch de sucre⁷⁰.

Era un nadó no desitjat, vestit pobrament amb uns bolquers arnats i apedaçats i portava un trosset de paper, escrit abans que nasqués, demanant que fos batejat i que li donessin bon recapte. Dins de la senalla hi havia uns trossets de pa i una mica de sucre, que evidentment no eren perquè en menges el nadó acabat de néixer, sinó que eren com un acompanyament, una mostra d'afecte o de protecció amb dos aliments molt especials: el pa, que és l'aliment bàsic, i el sucre, escadusser, car i apreciat pel seu sabor i com a medicina. El petit Joan va morir poc temps després a casa de la dida que l'alletava a Sant Quinti de Mediona, quan encara no havia complert quatre mesos.

8. BIBLIOGRAFIA CITADA

- Albini, Giuliana, *L'abbandono dei fanciulli e l'affidamento*, in Eadem, *Città e ospedali nella Lombardia medievale*, Bologna, CLUEB, 1993, pp. 154-183.
- Alexandre-Bidon, Danièle, *Les enfants au Moyen Âge*, París, Pluriel Éditions, 2004.
- Ariès, Philippe, *El niño y la familia en el Antiguo Régimen*, Madrid, Taurus, 1987.
- Batlle, Carme, *L'expansió baixmedieval (s. XIII-XV)*, dins Vilar, Pierre, *Historia de Catalunya*, vol. III, Barcelona, Edicions 62, 1988.
- Bianchi, Francesco, *La Ca' di Dio di Padova nel Quattrocento*, Venezia, Istituto veneto di scienze, lettere ed arti, 2005.
- Boswell, John. *The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance*, Allen Lane, The Penguin Press, 1989.

⁷⁰ AHSCSP, *Expòsits 4*, f. 1.

- Brodman, James William, *Charity and Welfare: hospitals and the Poor in Medieval Catalonia*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1998.
- Conejo i da Pena, Antoni, *Assistència i hospitalitat a l'Edad Mitjana: l'arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer Renaixement*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2003. Tesis doctoral.
- Enfance abandonnée et société en Europe: xive-xxe siècle : actes du colloque international : Rome, 30 et 31 janvier 1987*, Roma, École française de Rome, 1991.
- Flandrin, Jean-Louis, *Enfance et société*, "Annales ESC" 19 (1964), pp. 322-329.
- García Herrero, María del Carmen, *Del nacer y el vivir: fragmentos para una historia de la vida en la Baja Edad Media*, Saragossa, CSIC, 2005.
- García Herrero, María del Carmen, *Las mujeres en Zaragoza en el siglo XV*, vol. I, Saragossa, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2006.
- Gavitt, Philip, *Charity and Children in Renaissance Florence*, Ann Arbor, University of Michigan press, 1990.
- Giallongo, Angela, *Il bambino medievale*, Bari, Dedalo, 1997.
- Hernando, José, *L'alimentació làctica dels nadons durant el segle XIV: les nodrisses o dides a Barcelona 1295-1400*, "Estudis històrics i documents dels arxius de protocols" 14 (1996), pp. 39-157.
- Illanes Zubieta, Ximena, *Niñas y niños olvidados según los documentos del hospital de la Santa Creu de Barcelona en el siglo XV*, Universitat de Barcelona, 2011. Tesis inédita.
- Klapisch, Christiane, *Il bambino, la memoria e la morte*, in Becchi, Egle; Julia, Dominique (eds.), *Storia dell'infanzia*, vol. I, Roma, Laterza, 1996, pp. 155-181.
- Llull, Ramon, *Llibre d'Evast e Blanquerna*, Barcelona, Edicions 62 "La Caixa", 1982.
- Marino, Salvatore, *Ospedali di Napoli e Barcellona. Istituzioni e fonti a confronto (s. XIV-XVIII)*, Siena, 2012. Tesi doctoral inédita.
- Matthews Grieco, Sara. F. *Breastfeeding, Wet Nursing and Infant Mortality in Europe (1400-1800)*, in Matthews Grieco, Sara. F.; Corsini, Carlo A., *Historical Perspectives on Breastfeeding*, Florence, UNICEF, 1991, pp. 15-62.
- Molin, Giovanna da, *I figli della Madonna. Gli esposti dell'Annunziata di Napoli*, Bari, Cacucci, 2001.
- Nagel, Silvia; Vecchio, Silvana, *Il bambino, la parola, il silenzio nella cultura medievale*, "Quaderi Storici" 57 (1984), pp. 716-763.
- Roca, Josep Maria, *Lo bressol de l'Hospital de la Santa Creu*, "Anuario del Hospital de la Santa Cruz", 3-4 (1921-22), pp. 5-88.

- Roca, Josep Maria, *Ordinacions de l'hospital de la Santa Creu de Barcelona*, Barcelona, 1920.
- Shulamith, Shahar, *Childhood in the Middle Ages*, Londres, Routledge, 1990.
- Riera i Sans, Jaume, *El cavaller i l'alcajota*, Barcelona, Club Editor, 1973.
- Rossi, Maria Clara, 'Figli d'anima'. *Forme de adozione e familia allargate nei testamenti degli uomini e delle donne veronesi del secolo xv*, dins *Margini di libertà: testamenti femminili nel Medioevo*, Verona, Cierre, 2010, pp. 381-404.
- Rubio Vela, Agustín, *La asistencia hospitalaria infantil en la Valencia del siglo XIV: pobres, huérfanos y expósitos*, "Dynamis, Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historia Illustrandam" 2 (1982), pp. 159-191.
- Sandri, Lucia, *Gli Innocenti e Firenze: un ospedale, un archivio, una città*, Florència, SPES, 2005.
- Sandri, Lucia, *L'ospedale di Santa Maria della Scala di San Gimignano nel Quattrocento, contributo alla storia del infanzia abbandonata*, Florència, Società storica della Valdelsa, 1982.
- Tasis, Rafael, *Joan I el rei caçador i músic*, Barcelona, Aedos, 1959.
- Vinyoles, Teresa, *Aproximación a la infancia y la juventud de los marginados. Los expósitos barceloneses del siglo xv*, "Revista de educación" 281 (1986), pp. 99-123.
- Vinyoles, Teresa, *Niñas marginadas mujeres marginadas. Las niñas en los documentos catalanes medievales*, dins *Estudios sobre la mujer. Marginación y desigualdad*, Màlaga, Servicio de Publicaciones de la Diputación, 1994, pp. 19-40.
- Vinyoles, Teresa; González, Margarida, *Els infants abandonats a les portes de l'hospital de Barcelona (1326-1439)*, dins Riu, Manuel (ed.), *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña Medieval*, vol. II, Barcelona, CSIC, 1981-1982, pp. 191-285.
- Vinyoles, Teresa; Illanes, Ximena, *Tratados como hijos e hijas*, dins *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée*, Roma, École française de Rome, 2012, pp. 209-222.

Fecha de recepción del artículo: noviembre 2012

Fecha de aceptación y versión final: mayo 2013